

Νίκος Παναγιωτόπουλος*

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΗ ΚΑΙ Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο συγγραφέας επιχειρεί να καταδείξει πως η μελέτη της σχέσης του ερευνητή και της «προφορικής μαρτυρίας» του κοινωνικού υποκειμένου οδηγεί στο ζήτημα της φιλοσοφίας της ιστορικής δράσης που εμπλέκεται αναπόφευκτα στα επιστημολογικά ζητήματα που θέτει η σχέση μεταξύ ερευνητή – φορέα και αντικειμένου – υποκειμένου – αφηγητή. Μέσα στην προοπτική αυτή ο συγγραφέας θίγει ορισμένα ασύνειδα προαπαιτούμενα της σχέσης που –εγκαθιδρύεται από και– εγκαθιδρύει τη «μαρτυρία» ως μαρτυρία και το λόγο ως λόγο μαρτυρίας. Τα επιστημονικά και επιστημολογικά ζητήματα που τίθενται στο επίπεδο της ερευνητικής σχέσης, κατά την άσκηση της προφορικής ιστορίας, μας οδηγούν, άλλη μια φορά, στην προσπάθεια υπέρβασης της διένεξης μεταξύ, από τη μία μεριά, της μελέτης των αντικειμενικών θέσεων και των σχέσεων και, από την άλλη, της ανάλυσης των δράσεων, των λόγων και των παραστάσεων των κοινωνικών υποκειμένων.

Δύο είδη παραδειγμάτων κυριάρχησαν στο πεδίο της Ιστοριογραφίας. Από τη μία πλευρά, είναι αυτά του μαρξισμού και του δομισμού, στις διάφορες εκδοχές τους, αυτά, δηλαδή, που είχαν ως στόχο την ανίχνευση και τη διερεύνηση των δομών και των σχέσεων, οι οποίες –ανεξάρτητα από τις παραστάσεις και τις προθέσεις των κοινωνικών υποκειμένων– υπαγορεύουν τους οικονομικούς μηχανισμούς, δομούν και οργανώνουν τις κοινωνικές σχέσεις, παράγουν τις διάφορες μορφές λόγου και πρακτικής. Κατ' αυτό τον τρόπο, τα παραδείγματα αυτά δημιούργησαν μια απόλυτη ρήξη ανάμεσα στο αντικείμενο της ιστορικής γνώσης και στην υποκειμενικότητα

---

* Κοινωνιολόγος. Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

των κοινωνικών δραστών. Από την άλλη πλευρά, είναι το παράδειγμα της γαλιλαιικής γνώσης, όπως έλεγε ο Carlo Grinzburg,¹ που επιχείρησε να «σειροποιήσει» τα ιστορικά γεγονότα. Και τα δύο είδη παραδειγμάτων έχουν χάσει, τα τελευταία χρόνια, τις δομούσες ικανότητές τους.²

Σήμερα συζητάμε για την «κρίση» μιας ορθοδοξίας, και ο πολλαπλασιασμός των «αιρέσεων» είναι μια εξέλιξη προς την επιστημονικότητα. Μία σειρά μετασχηματισμών, όπως αυτοί που παρατηρούνται στην κοινωνική χρήση του εκπαιδευτικού συστήματος τα τελευταία 25 χρόνια, στη δομή του καταμερισμού της επιστημονικής εργασίας μεταξύ των επιστημών και των επιστημόνων και μεταξύ χωρών, και που επέρχονται μέσω της αλλαγής του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, της κυριαρχίας, της αύξησης της σύγκρουσης μεταξύ αυτόνομων και ετερόνομων επιστημονικών πεδίων, των νέων σχέσεων που καθορίζουν την επιλογή και προώθηση του επιστημονικού προσωπικού, των σχέσεων που συνδέουν το επιστημονικό με το πεδίο της εξουσίας –παράγουν το σημερινό πεδίο το οποίο χαρακτηρίζεται από αγώνες, οι οποίοι έχουν κάποια πιθανότητα να μετασχηματιστούν σε επιστημονικούς αγώνες, δηλαδή σε κανονισμένες αντιπαραθέσεις, όπως λέει ο Pascal, τέτοιες που θα πρέπει κάποιος να ασκεί πραγματικά επιστήμη για να εισέλθει στο χώρο των συγκρούσεων.³

Μόνο μια τέτοια κοινωνική ιστορία του ιστοριογραφικού πεδίου θα επέτρεπε να κατανοήσουμε τα τελευταία 15 χρόνια τη μετάθεση της κυρίαρχης προβληματικής από τις δομές στα δίκτυα, από το σύστημα των θέσεων στα βιώματα, από τις συλλογικές νόρμες και τους κανόνες στις στρατηγικές και στις τακτικές. Ο υπερτονισμός της ελευθερίας του υποκειμένου, των στρατηγικών του, των νοητικών κατασκευών του, των «αναφορών» του, από τη μια πλευρά, και η συνειδητοποίηση πως ο λόγος της ιστορικής γνώσης, σε οποιαδήποτε μορφή, παραμένει πάντα μία αφήγηση, από την άλλη –όπως το κατέδειξαν ο Michel de Certeau και ο Paul Ricoeur–, συνέβαλαν στην αποθεμελίωση των παλιών «taken for granted» των ιστορικών διευρύνοντας το χώρο των δυνατοτήτων αυτής της μετάθεσης.⁴

Με αυτούς τους όρους, η προφορική ιστορία συναντά τις κοινωνικές συνθήκες που εξασφαλίζουν τη δυνατότητα μιας εκ νέου ανάδυσής της και

1. Ginzburg C., 1989, «Traces. Racines d' un paradigme indiciaire», στο *Mythes, emblèmes, traces, Morphologie et histoire*, Flammarion, σ. 139-180.

2. Βλ., Chartier Roger, 1998, *Au bord de la falaise*, Paris, Albin Michel, σ. 87-107.

3. Panayotopoulos N., Vidali Maria, 2001, «Esquisse d' une sociologie de la sociologie grecque», υπό δημοσίευση στο *Regards Sociologiques*.

4. Chartier R., op.cit..

η άσκησή της αποτελεί μία «προνομιούχο» είσοδο για να τεθούν σε συζήτηση ορισμένα από τα επιστημολογικά θεμέλια της μετάθεσης που ανέφερα.

Πράγματι, η μελέτη της σχέσης του ερευνητή και της «προφορικής μαρτυρίας» του κοινωνικού υποκειμένου οδηγεί στο ζήτημα της φιλοσοφίας της ιστορικής δράσης που εμπλέκεται στα επιστημολογικά ζητήματα που θέτει η σχέση μεταξύ ερευνητή – φορέα και αντικειμένου – υποκειμένου – αφηγητή, και κυρίως σε ορισμένα ασύνειδα προαπαιτούμενα της σχέσης που –εγκαθιδρύεται από και– εγκαθιδρύει τη «μαρτυρία» ως μαρτυρία και το λόγο ως λόγο μαρτυρίας.

Γνωρίζουμε από την κοινωνιογλωσσολογία⁵ πως οι νόμοι που διέπουν την παραγωγή λόγων, προϊόντα της σχέσης μεταξύ ενός συστήματος διαθέσεων του κοινωνικού υποκειμένου και μιας «αγοράς» μέσα στην οποία αυτό δρα, εφαρμόζονται και σε αυτήν την ιδιαίτερη μορφή έκφρασης λόγου που αποτελεί η προφορική μαρτυρία. Η προφορική μαρτυρία μεταβάλλεται, τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς το περιεχόμενό της, ανάλογα με την κοινωνική ποιότητα της αγοράς μέσα στην οποία προσφέρεται, και, κατά συνέπεια, η κοινωνιογλωσσική αγορά που συγκροτείται από την ερευνητική σχέση συμβάλλει αναπόφευκτα στον καθορισμό του καταγραφόμενου αφηγηματικού λόγου.⁶ Κατ' αρχάς, μέσω των ασύνειδων προαπαιτούμενων της ίδιας της διερευνητικής προσέγγισης, η οποία παραγνωρίζει συχνά ότι παραμένει μια κοινωνική σχέση και, συνεπώς, εγκαθιδρύει μια αγορά συμβολικών και γλωσσικών αγαθών μέσα στην οποία εμπλέκονται οι δύο πόλοι της σχέσης, όπως έχει καταδείξει ο Pierre Bourdieu.⁷ Η ανάλυση της δομής αυτής της αγοράς μας υποχρεώνει να διαπιστώσουμε πως η κατασκευή της μορφής και των συστατικών στοιχείων του λόγου από την αφήγηση-μαρτυρία είναι κοινωνικά καθορισμένη από τα άνισα κεφάλαια (γλωσσικά, νοητικά, υλικά κ.λπ.), που διαθέτουν «το υποκείμενο και το αντικείμενο» της γνώσης, και πως η κατασκευή αυτή μας παραπέμπει απαραίτητα στις αντικειμενικές κοινωνικές θέσεις και ιδιότητες, εξωτερικές του λόγου και της αλληλόδρασης μεταξύ ερευνητή και αφηγητή, που χαρακτηρίζουν τις διάφορες ομάδες και τάξεις από τις οποίες προέρχονται. Πράγματι, γνωρίζουμε ότι

5. Βλ., μεταξύ πολλών άλλων, Labov William, 1978, *Le parler ordinaire. La langue dans les ghettos noirs des Etats - Unis* (1972) (μετ. του Alain Kim), Minuit, τ. 1, 2· Gumperz John, 1989, *Engager la conversation*, Minuit.

6. Παναγιωτόπουλος Ν., 1999, «Τι σημαίνει το ομιλείν», στο Bourdieu P., *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, σ. 13-41.

7. Bourdieu Pierre (υπό διευθ.), 1994, *La misère du monde*, Paris, Seuil, σ. 903-939.

η γλωσσική αγορά είναι μια κοινωνική κατάσταση η οποία δημιουργείται κάθε φορά που παράγεται ένα ομιλιακό ενέργημα ικανό να αποτιμηθεί και να εκτιμηθεί, δηλαδή να λάβει κάποια τιμή, από τους αποδέκτες του. Η τιμή που θα λάβουν, σε μια καθορισμένη αγορά, τα προϊόντα μιας ορισμένης ικανότητας εξαρτάται από τους νόμους διαμόρφωσης των τιμών που διέπουν αυτή την αγορά. «Η γλωσσική αγορά είναι κάτι πολύ συγκεκριμένο και ταυτόχρονα πολύ αφηρημένο. Με συγκεκριμένους όρους, πρόκειται για ορισμένη κοινωνική κατάσταση, λίγο ως πολύ επίσημη και τελετουργικοποιημένη, για ένα ορισμένο σύνολο συνομιλητών, περισσότερο ή λιγότερο υψηλά ιστάμενων στην κοινωνική ιεραρχία, τόσες και τόσες ιδιότητες που συλλαμβάνονται και αποτιμώνται υποσυνείδητα και οι οποίες κατευθύνουν ασυνείδητα τη γλωσσική παραγωγή. Αν την ορίσουμε με αφηρημένους όρους, πρόκειται για έναν ορισμένο τύπο (μεταβλητών) νόμων διαμόρφωσης των τιμών της γλωσσικής παραγωγής. Όταν υπενθυμίζουμε ότι υπάρχουν νόμοι διαμόρφωσης των τιμών, υπενθυμίζουμε ότι η αξία μιας ιδιαίτερης ικανότητας εξαρτάται από την ιδιαίτερη αγορά στην οποία εκδιπλώνεται και, ακριβέστερα, από την κατάσταση των σχέσεων στο πλαίσιο των οποίων προσδιορίζεται η αξία που προσδίδεται στο γλωσσικό προϊόν το οποίο προέρχεται από διαφορετικούς παραγωγούς».⁸ Επομένως η γλωσσική αγορά αναπτύσσει, ως αγορά, συσχετισμούς γλωσσικών δυνάμεων, δηλαδή συσχετισμούς που υπερβαίνουν τη μεμονωμένη κατάσταση, χωρίς να περιστέλλουν τις σχέσεις διάδρασης –όπως αυτές γίνονται αντιληπτές στα πλαίσια μιας μεμονωμένης κατάστασης–, και που καθορίζουν τους νόμους διαμόρφωσης των τιμών, κατά τρόπον ώστε όλοι οι παραγωγοί γλωσσικών προϊόντων να μην είναι εντέλει ίσοι.⁹

Παράλληλα, ο λόγος που συλλέγουμε καθορίζεται και από τη λιγότερο ή περισσότερο ενσυνείδητη παράσταση που έχει ο αφηγητής για την ερευνητική σχέση και η οποία προσανατολίζει την προσπάθεια παράστασης του εαυτού του και την παράσταση της προσπάθειας.¹⁰

Αν λάβουμε σήμερα υπόψη τουλάχιστον αυτές τις δύο θεμελιώδεις ιδιότητες, που είναι εγγενείς της σχέσης μεταξύ ερευνητή και αφηγητή μαρτυρίας, μας δίνεται η δυνατότητα να ελέγξουμε τις επιδράσεις της, δηλαδή να προσπαθήσουμε να περιορίσουμε, μέσω μιας διπλής ιστορικο-

8. Bourdieu Pierre, 1984, *Questions de Sociologie*, Paris, Minuit, σ. 123.

9. Παναγιωτόπουλος Νίκος, 1999, «Τι σημαίνει το ομιλείν», στο Bourdieu P., *Γλώσσας...*, op.cit., σ. 13-41.

10. Χωρίς να υπάρχει εδώ ο χώρος για να αναπτύξουμε περαιτέρω, βλ. Bourdieu P., *La misère...*, op.cit., σ. 903-939.

ποίησης τόσο του υποκειμένου όσο και του αντικειμένου της γνώσης, όπως το προτείνει ο Pierre Bourdieu, τη συμβολική βία που μπορεί να ασκηθεί μέσω αυτής της σχέσης.¹¹ Με δυο λόγια, οφείλουμε, για να αναφερθούμε στον Roger Chartier, να συνδέσουμε την κατασκευή του κόσμου μέσω του λόγου και την κοινωνική κατασκευή των λόγων.¹² Μόνο έτσι αυτοί που ασκούν την προφορική ιστορία μπορούν να αποφύγουν να μετατραπούν σε νέους οργανικούς διανοούμενους, οι οποίοι θα αναλαμβάνουν, όπως λέει ο Τσουνκαλάς, το «βαρύ αλλά “εθν-άρεστο” έργο της μετασημασιολόγησης των ικμάδων του παρελθόντος σε ευανάγνωστη φύση των εθνικών κοινωνικών πραγμάτων».¹³

Αυτά ακριβώς τα επιστημονικά και επιστημολογικά ζητήματα που τίθενται στο επίπεδο της ερευνητικής σχέσης μάς καθοδηγούν στην προσπάθεια υπέρβασης της διένεξης μεταξύ, από τη μια μεριά, της μελέτης των αντικειμενικών θέσεων και των σχέσεων και, από την άλλη, της ανάλυσης των δράσεων, των λόγων, της αντίθεσης, δηλαδή, μεταξύ μιας ιστορίας που εγγράφεται στην προοπτική μιας «κοινωνικής φυσικής» και μιας ιστορίας που εγγράφεται στην προοπτική μιας «κοινωνικής φαινομενολογίας». Το θεμελιώδες αντικείμενο της «προφορικής ιστορίας», όπως κάθε ιστοριογραφική προσέγγιση που έχει ως στόχο τη γνώση του τρόπου με τον οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα νοηματοδοτούν τις πρακτικές τους, τους λόγους τους και τις λειτουργίες τους, θεμελιώνεται στη σχέση μεταξύ των ευρηματικών ικανοτήτων των φορέων, από τη μια μεριά, και των κοινωνικών καταναγκασμών, από την άλλη, που καθορίζουν λιγότερο ή περισσότερο έντονα, σύμφωνα με τη θέση των φορέων μέσα στις σχέσεις κυριαρχίας, αυτό που είναι δυνατόν τα άτομα να κάνουν, να αντιληφθούν, να φανταστούν, να εκφωνήσουν, και δεν θεμελιώνεται, για να χρησιμοποιήσουμε τον Ch. Taylor, στην αρχή της τεολογικής νοησιαιρχίας ή της πλατωνικής αντίληψης των πρακτικών.¹⁴

Η αναγνώριση της αναγκαιότητας υιοθέτησης αυτής της επιστημολογικής, και τελικά οντολογικής, προοπτικής είναι η κατάληξη ενός αναστοχασμού όσον αφορά την αποτυχία άλλων θεωριών της συμπεριφοράς: «της

11. Bourdieu P., 1999, *Νόστιμον Ήμαρ* (επιμέλεια - πρόλογος - εισαγωγή: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα, Καρδαμίτσα.

12. Chartier, op.cit., σ. 102.

13. Τσουνκαλάς Κ., 1999, *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 314.

14. Βλ. «Les historiens et la sociologie de Pierre Bourdieu», Le Bulletin de la S.H.M.C., no 9, 4, 1994, ένθετο στο περιοδικό *Revue d' Histoire Moderne et Contemporaine*, τόμ. 46, Société d' histoire Moderne et Contemporaine.

νοησιαρχίας η οποία, όταν δεν αποδίδει στους δρώντες απίθανες διανοητικές ικανότητες, τους προσδίδει μια θεωρησιακή και υπολογιστική σχέση με τον κόσμο και τη δράση· του υλισμού, που δεν κατορθώνει να εξηγήσει την προθετικότητα της συμπεριφοράς· της μηχανοκρατίας η οποία, συνδεόμενη εξίσου με τον υλισμό και με τη νοησιαρχία, προσκρούει στο μερίδιο ενδογενούς απροσδιοριστίας την οποία εμπεριέχει κάθε πρακτικός προσδιορισμός και ταυτόχρονα στη δικαιωματικά απεριορίστη προσαρμοστικότητα την οποία καθιστά δυνατή αυτή η απροσδιοριστία· της συμβασιαρχίας (contractualisme), που αδυνατεί να συλλάβει την αναγκαιότητα και την υπερβατικότητα του νόμου· του ψυχολογισμού, που διαλύει το νόμο μέσα στην απόλυτη απροσδιοριστία του συναισθήματος (affect)· του κοινωνιολογιστικού δομισμού, τέλος, από τον οποίο διαφεύγει το αδιαμφισβήτητο γεγονός της αδράνειας των κεκτημένων προσδιορισμών».¹⁵

Μ' αυτόν τον τρόπο, ο κοινωνικός επιστήμονας που ασκεί προφορική ιστορία θα επιτύχει να αποδομήσει εκείνο το οποίο ο κοινωνικός κόσμος κατασκευάζει μέσα στο πραγματικό, μέσω της γλώσσας, να αποδομήσει τα «μυθοπλαστικά» στοιχεία της γνωστικής δραστηριότητας, να αποδομήσει, τέλος, μέσω της επιστημονικής διαδικασίας, τις κοινωνικά αποτελεσματικές, και συχνά νομιμοποιημένες, κατασκευές.¹⁶

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bourdieu Em., 1998, *Savoir faire. Contribution à une théorie dispositionnelle de l' action*, Paris, Seuil.
- Bourdieu P., 1994, *La misère du monde*, Paris, Seuil.
- Bourdieu P., 1999, *Νόστιμον Ήμαρ* (εισαγωγή: Νίκος Παναγιωτόπουλος), Αθήνα, Καρδαμίτσας.
- Bourdieu P., 1999, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία* (πρόλογος: Ν. Παναγιωτόπουλος, μετάφ.: Κ. Καψαμπέλη), Αθήνα, Καρδαμίτσας.

---

15. Bourdieu Em., 1998, *Savoir faire. Contribution à une théorie dispositionnelle de l' action*, Paris, Seuil, 1998.

16. Βλ. Παναγιωτόπουλος Ν., 1994, «Pierre Bourdieu: Ο στοχαστής της “πρωτόγονης σκέψης” των στοχαστών της “πρωτόγονης σκέψης”», στο Ι. Λαμπίρη - Δημάκη, Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Pierre Bourdieu: Η κοινωνιολογία της Παιδείας*, Δελφίνι - Καρδαμίτσα, σ. 23-48.

- Chartier R., 1998, *Au bord de la falaise*, Paris, Albin Michel.
- De Certeau M., 1975, *L'écriture de l'histoire*, Paris, Gallimard.
- Ginzburg C., 1989, «Traces. Racines d'un paradigme indiciaire», στο *Mythes, emblèmes, traces, Morphologie et histoire*, Flammarion, σ. 139-180.
- Gumperz J., 1989, *Engager la conversation*, Minuit.
- Labov W., 1978, *Le parler ordinaire. La langue dans les ghettos noirs des Etats - Unis (1972)*, (μετ. του Alain Kim, Minuit), τ.1, 2. «Les historiens et la sociologie de Pierre Bourdieu», Le Bulletin de la S.H.M.C., no 3, 4, 1994, ένθετο στο περιοδικό *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, τόμ. 46, Société d'histoire Moderne et Contemporaine.
- Παναγιωτόπουλος Ν., 1999, «Τι σημαίνει το ομιλείν», στο P. Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, σ. 13-41.
- Παναγιωτόπουλος Ν., 1994, «Pierre Bourdieu: Ο στοχαστής της “πρωτόγονης σκέψης” των στοχαστών της “πρωτόγονης σκέψης”», στο Ι. Λαμπίρης – Δημάκη, Ν. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Pierre Bourdieu: Η κοινωνιολογία της Παιδείας*, Αθήνα, Δελφίνι – Καρδαμίτσας, σ. 23-48.
- Panayotopoulos N., Maria Vidali, 2001, «Esquisse d'une sociologie de la sociologie grecque», υπό δημοσίευση στο *Regards Sociologiques*.
- Ricoeur P., 1983 - 1985, *Temps et récit*, Paris, Seuil.
- Τσουκαλάς Κ., 1999, *Η εξουσία ως λαός και ως έθνος*, Αθήνα, Θεμέλιο.